

A jázsági kiváltságok értelmezésének változásai a XVI–XVII. század folyamán

Jászberény és a jázsági községek levéltárai általában nem bővelkednek XVII. századi forrásokban, kivéve azt a forrástípust, amelyet a szakmai köznyelv – kissé pontatlanul ugyan – „kiváltságlevélnek” nevez. A magyar többségektől származó ilyen iratokat már az 1930-as években publikálta Pintér Jenő, míg a török levelek fordítását Hegyi Klára végezte el, és a Szolnok Megyei Levéltár jelentette meg a közelmúltban.¹

A helyi társadalomfejlődés vonásait a Jászság gazdag történeti irodalmából jól ismerjük, ennek ellenére szükségesnek vélem a „jász-kun” kiváltságokat, valamint ezek történeti alakulását áttekinteni, azért is, hogy az értelmezésükben bekövetkezett változások jobban követhetők legyenek. A magyar királyoknak lényegében négy olyan oklevél ismerjük, amely kiváltság(ka)t adományoz. Időrendben az első a IV. László által 1279-ben kiadott okmány, amely a kunok letelepítését, keresztény hitre térését tartalmazza, és amely elrendeli, hogy:

- a) a kunok közössége az ország nádorának lesz alárendelve, aki a kunok és magyarok közötti ügyekben bíraskodni fog,
- b) a kunok egymás közötti ügyeikben csak a saját kapitányaik bíraskodása alá tartoznak,
- c) és a kunok az ország nemeseivel egyenlő szabadságot élveznek.

Az 1279-es kiváltságlevél ezen utolsó pontjának anakronizmusa és túlhangsúlyozása miatt tartja az oklevelet (legalább ezekben a részeiben) interpolálnak Szentpétery Imre.² Vélekedését a későbbi forrásokból kialakítható kép alátámasztja, a XIV–XV. századi társadalmi fejlődés pedig azt mutatja, hogy még a szálláskapitányi státusz sem egyenlő az országos nemességgel. Ez utóbbit csak külön adományozással

tudták a kapitányok elérni. Az 1514. évi törvények pedig kifejezetten jobbagyállapotúnak mondják a kunokat és a jázsokat.³ (Mindezen kérdéseket egy másik, még meg nem jelent munkámban részletesen kifejtem.) Ezért ezt a „sarkalatos” jász-kun kiváltságot az alábbiakban tovább nem vizsgálom.

A következő kiváltságlevelet Károly Róbert állította ki 1323-ban 17 név szerint felsorolt jász számára. Ebben a felsoroltakat és rokonaikat kivéve egy bizonyos Keverge és fiainak hatalma és bíraskodása alól, és átteszi őket a királlyal katonáskodni tartozó jászok rendjébe, valamint „a szabadságnak azt a kiváltságát” adja meg nekik, amellyel a királlyal katonáskodni tartozó jászok élnek.⁴

Zsigmond 1407-ben a jászok számára kiadott oklevélben megerősítette a saját bíraskodás jogát, valamint – újabb kedvezményként – vámmentességet (tributum) adományozott nekik.

Mintegy száz év múltán, 1512-ben pedig Ulászló a kegyúri jogot is átengedte a jász kapitányoknak.

A „jász-kun” kiváltságok a török hódoltság kezdetén tehát a következők voltak:

- 1) a nádor a judex cumanorum et philisteorum,
 - 2) egymás közötti ügyeikben saját választott bíráik ítélnék,
 - 3) az ország területén vámmentességet élveznek,
 - 4) papjaikat maguk választják,
 - 5) egyházi tizedet nem fizetnek.
- (Habár a tizedfizetés alól mentesítő, vagy annak sajátos módját megszabó királyi oklevél vagy magyar törvény nem ismeretes.⁵)

Az utolsó két pontban felsorolt kiváltságokat a XVII. század folyamán valószínűleg soha senki sem kérdőjelezte meg, ezért megerősítésükre sem került sor. Az első három pontban em-

lítették voltak azok, amelyeknek tartalma és értelmezése a XVI–XVII. század folyamán változott. A változások alakulását kívánom az alábbiakban bemutatni.

A judex cumanorum tisztség tartalmában bekövetkezett változások

A nádor a kunok bírása határozta meg Kun László oklevele. A XIV. század folyamán azokban az időszakokban, amikor a nádori szék be volt töltve, nem fordul elő olyan eset, hogy a nádor helyett más tisztségviselő élt volna a judex cumanorum címmel. (Egy kivétel akadt – Gilétfi Miklós nádorsága idején.) Ekkor tehát a két tisztség még csakugyan szorosan összekapcsolódott. A század utolsó évtizedében, Bebek Detre és Ilsvai Leusták nádorsága alatt azonban rendszeresen mások – az országbíró, a tárnokmester, az erdélyi vajda, illetve embereik – viselik ezt a címet. Garai Miklós nádorsága első két évtizedében (1402–1424) a kunok bírása minőségben is intézkedik, 1424-től kezdve azonban a két tisztség lényegében elvált egymástól. Néhány hónapos szünetektől eltekintve az országnak folyamatosan volt nádora, judex cumanorumként azonban mégis a király bizalmasai, Ozorai Pipó, Thallóczy Matkó, valamint a szolnoki comes intézkedtek. A cím, a tisztség és bizonyára a vele járó jövedelem is különvált a nádori tisztségtől, és „honorként” viselkedett. Mátyás uralkodásának kezdetétől pedig a mindenkori budai vármagy viseli a „comes cumanorum” címet. Így volt ez annak ellenére, hogy Mátyás az 1486. évi decretumának 11. cikkeében meg-

erősítette, hogy a nádor tiszténél fogva egész Kunország felett bíraskodik (iudicare totam Comaniam), és a kunoknak örökös ispánja és bírja. A tényleges hatalmat azonban egyre inkább a budai tiszttartók gyakorolták felettük. A nádorok a tisztségükért járó 3000 aranyforintot sem az érintettektől, hanem a kincstártól kapták.⁶ A budai várnagyok, illetve tiszttartók „jász-kunok” feletti hatalmának erősödését elősegítette az, a törvényekben csak az 1510-es években jelentkező, de valószínűleg már a XV. század második felében működő gyakorlat, amely szerint a kunok és a jászok a „királyi korona fekvő jöszágai”, és a tőlük származó jövedelmek a királyi udvartartás céljaira fordítandók. (1514. évi VII. decr. 3. cikkely, 1518. évi II. /bácsi/ decr. 14. cikkely.)

A tendencia – a nádori és a judex cumanorum tisztség szétválása – minden bizonnyal érvényesült, még akkor is, ha a nádori titulosok között továbbra is szerepelt a judex cumanorum cím is, valamint az országgyűlés (különösen 1514 után) számos határozatot hozott arról, hogy a nádor ítélkezzen a kunok és a nemesek közötti határvitákban.⁷ A Mohács utáni kettős királyválasztás, majd 1530-ban a kettős nádorválasztás, illetve a nádori szék 1534–1554 közötti betöltetlensége eredményezhette azt, hogy a nádori címmel járó judex cumanorum titulus egyre inkább tartalom nélkülivé vált, és a „jászkunsági” jövedelmek kezelése, a területek igazgatása hosszú időre a budavári tiszttartó, a nagy befolyással és hatalommal rendelkező György barát kezében összpontosult. Így nem is csoda, ha az 1554-ben megválasztott új nádor – a kortársak körében víg kedélyű tréfacsínálónak, a feltűnést és a hivatkozást kerülő személyiségnek tartott – Nádasdy Tamás és felesége, Kanizsay Orsolya közötti levelezésben a tréfalcozásra alkalmat adó üres címnek tűnik fel a „kunbíróság”. Kanizsay Orsolya „a kevély nádrispáné asszony” évődve írta férjének a nádorsággal kapcsolatos tisztségek felől, hogy: „Továbbá az (nádorsággal járó) négy tisztnak egyik(e) elég énnekem, és az kún bírószágot kívánom, mert tudja Kd, hogy én nem iszom bort; az doktor azt

mondja, hogy nem jó nádrispáné asszonynak vizet innia; azért mégis jű valami bóza a bírságon, mégsem halok szomjival meg.”⁸

Nádasdy nádori tevékenysége során több alkalommal szembekerült a bécsi királyi udvar szándékaival, így a központi hatalom saját törekvéseinek akadályozóját látta a nádori méltóságban. Ennek következtében a XVI. század második felében közel fél évszázadon át nem volt nádor az országnak. A jászságiak egyes ügyekben a helytartóhoz fordulhattak.

A terület igazgatásának másik ágává az I. Ferdinánd által 1528-ban megszervezett Magyar Kamara vált, amely az összes kincstári jövedelmet – köztelte a Jászságból (és a Kunságból) származókat is – kezelte. A kamara mint országos főhatóság a XVI. század közepétől a XVII. század végéig fontos szerepet játszott a Jászság életében. Az egyik lehetséges fórum volt, ahol az ellenük elkövetett jogtalanságok miatt panaszt tehettek, ahonnan – mint koronabirtokok – védelmet várhattak. A kamarának ez a szerepe világosan kirajzolódik a XVI. század második felében, míg a jászságiaknak adóikat az egri vár fenntartására kellett fizetniük, illetve a XVII. század második felében, Wesselényi Ferenc nádor halála után, amikor a kamara adta ki a különféle védleveleket.

Az 1608 őszén a királyválasztásra összeült magyar országgyűlés helyreállította a Jagelló-kori politikai rendszert. Az 1608. november 18-án megválasztott nádor Illésházy István személyében a magyar rendiség győzelmét is jelentette a Habsburg központosító törekvések felett. Ebben a „restaurációban” a megváltozott körülmények között új szerepet és értelmet kapott a nádornak „a régi szent királyok” által adott „judex cumanorum et philisteorum” címe is. Míg jó százötven évvel korábban a király befolyását, ellenőrzését, védelmét jelentette a fontos katonai erőt ígérő csoportok felett, ekkor már a magyar rendiség befolyásának, ellenőrzésének kiterjesztése volt a korona jövedelmeinek egy részére is. A korábban már kiüresedett cím (a levelestárakból kerestették elő a kiváltságokat) új tartalommal való megtöltődésének további eleme volt, hogy a magyar korona rendelkezési igényét is

kifejezte a XVII. században már mélyen a hódoltságban lévő területek és a népesség felett.

A jászoknak (és a kunoknak) tehát az alapvető „sikerük” az volt, hogy különleges közjogi helyzetük (valamint jobbgyállapotuk) fenntartása a magyarországi rendeknek is érdekében állott. További kérdés azonban, hogy a jászságiak játszottak-e aktív szerepet, képesek voltak-e ilyen szerepet játszani kiváltságaik védelmében, illetve visszaállításában, újraértelmezésében.

A kiváltságok védelme a XVII. században

Pintér Jenő már idézett munkájában 48 olyan irat található, amely a XVII. század folyamán (1610–1696 között) a Jászsággal kapcsolatban keletkezett. Ezek tartalmilag öt csoportba bonthatók a következő módon:

- a) szabadon visszaköltözhetnek régi lakóhelyükre... 2
- b) mentesek a harmincad fizetése alól... 5
- c) átírják, megerősítik régi kiváltságaikat, azaz a saját bíraskodást és a vámentességet... 11
- d) a végváriak, kóborló hajdúk, rabok, beszállásolást követelők visszaéléseit tiltó védlevelek... 25
- e) vegyes, a fenti kategóriákba nem sorolható... 5

Az iratokat 6 alkalommal a király, 3 alkalommal a fejedelem, 24 alkalommal a nádor, 9 alkalommal katonai parancsok, 6 alkalommal kamarai tisztségviselő írta alá. Az iratokat kiállítókat nagyon gyakran hivatkoztak arra, hogy a jászságiak küldöttei személyesen megkeresték őket, és előadták keserves panaszukat, amelynek orvoslására készült az irat. Ez számos esetben – főként a hadinép visszaélései kapcsán – természetes is, hiszen megtörtént, konkrét esetek után mentek elégtételt keresni az illetékes, vagy a panaszolókat által megfelelőnek tartott katonai parancsokhoz (magát a nádort is ideértve). Ez tehát eleve azt jelenti, hogy a jászságiak nem sajnálták az erőfeszítéseket településeik, lakostársaik, vagyontárgyaik, stb. védelmében. Ezzel azonban még nem tűntek volna ki kör-

nyezetünkben, ugyanis tömegesen maradtak fent a XVII. század zűrzavaros időszakaiból ilyen panasz- és protekcionális levelek. A kiváltságos állapot tudata és a kiváltságok megvédésének igénye más módon érhető utol.

A források elemzése során az a kérdés merült fel bennem, hogy mi lehetett a kiváltságok megerősítésének módja, hol és hogyan történt ez. A választ az oklevelek keltezésé időpontjának vizsgálatával kezdtem el keresni. A kiváltságlevelek datálásának és különféle, országos jelentőségű politikai események időpontjának összehasonlítása az alábbi eredményt hozta: a király által szignált hat irat közül három (1622; 1625; 1646) országgyűlések idején készült, általában az országgyűlés vége felé, amikor a király és a rendek közötti konszenzus már többé-kevésbé megszületett. (1625-ben például III. Ferdinánd megkoronázása után két héttel.) Az I. Lipót uralkodása idején keletkezett három levél (1668 és 1696, a harmadik csak a végváriakat tiltja el a hatalmaskodástól) „háttérkörményei” nem tárhatók fel ilyen módon az abszolutizmus felerősödése miatt.

A nádorok által szignált okleveleknek mindössze egyharmada (8 db) szól a kiváltságok megerősítéséről, a többi – Wesselényi Ferenc és Esterházy Pál nádorsága alatt – a végbeliek és a kóborló katonák elleni protekcionális levél. Azonban a nádori kiváltságlevelekre is érvényes a korábban megfigyelt jelenség, nevezetesen az, hogy az országgyűlés ülésezésének időszaka alatt datálódtak. (Kivéve Esterházy Miklós 1637. évi levelét, amely három héttel előzi meg az országgyűlés kezdetét.) Az is észrevehető, hogy az adott országgyűlésen megválasztott új nádorok néhány héten, maximum hónapon belül megerősítik és ezzel személyesen garantálják a „jászkunok” kiváltságait, mintegy eleget téve ezzel a *judex cumanorum* címűkből fakadó kötelezettségüknek. Most már talán I. Lipót 1668. évi kiváltságmegerősítő levelét is magyarázhatjuk, mégpedig azzal, hogy a jászágók egy évvel a nádor halála után, új nádor hiányában az abszolutizmus erősödését érzékelvén, kérték kiváltságaik megerősítését attól az uralkodótól, aki

uralkodásának első tíz esztendeje alatt nem tette ezt meg.

Az eddigiekben sokat emlegetett „régikiváltságok” megerősítése a királyi és nádori oklevelekben lényegében a harmincadmentességet és a saját közösségen belüli bíróválasztás jogát jelentette. A sűrű megerősítetésekre a „propaganda” okokon kívül gyakorlati szükség is lehetett. A harmincadosok az egyre csökkenő bevételek növelése érdekében valószínűleg fokozottabban igyekeztek megvámoltatni minden személyt, akiről úgy vélték, illetékességi körükbe tartozhat. A jászági kereskedőktől sem volt idegen a harmincadmentességgel való visszaélés, amint erről Tárnoky János szécsényi harmincados részletesen beszámolt a kamarának. Tárnoki szerint a jászágók közül sokan dúsgazdagok, akik a máshol lakók marháit is megvásárolják, és azt sajátjukként, harmincad fizetés nélkül akarják kihajtani. A további vád ellenük az, hogy bíráiktól egyszer kapnak „pecsétes levelet”, de azal egész éven át akarnak harmincadolás nélkül járni. A bíráktól származó „pecsétes levél” szép példája a berényi főbíráknak a „Tekintetős Nagyságos Zászlós Uraknak”, valamint minden rendű és rangú tisztségviselőknak címzett, három jászberényi tőzsér nevére, oklevél formában, díszesen kiállított utazólevele, mely II. Ferdinánd 1622. és 1625. évi kiváltságlevelére hivatkozik.⁹ A kincstár bevételeinek növelése, a végvári katonák fizetésének biztosítása érdekében pedig az 1646–47. évi o. gy. elrendelte az e tárgyban adott kiváltságokra való tekintet nélkül a rendes harmincadon felül kötelező félharmincad fizetését.¹⁰

A saját bíráskodási jog is lényeges átalakuláson ment át a középkor óta. A XIV–XV. században a magyarországi társadalomba még nem egészen beilleszkedett közösség belső autonómiáját, valamint a király által igényelt katonai erőt irányító kapitányok hatalmának erősítését szolgálta. A XVII. században viszont már a magyar társadalom szerves részét képező, a korona-birtokként kezelt mezővárosban és a hozzá tartozó falvakban élő, sokféle eredetű – közte magánföldesúri jobbágyaságból származó – lakosság védelmét szolgálta a rendiség területi szervezésének, a vármegyének a törekvései

ellen. Ezek a törekvések nem utolsósorban a Jászság területén élő volt magánföldesúri jobbágyságok repetálására (visszakövetelésére), a szabadalmas közösségek vármegyei joghatóság alá kényszerítésére, valamint a megyei adóztatás bevezetésére irányultak. A vármegyei nemességnek ezek a törekvései azonban már ellentétesek voltak a korona gazdasági és politikai érdekeivel, ez motiválhatta tehát a kiváltságok készséges megújítását az irányítás központi szerveiben.

A török levelek tanulságai

Lehet-e a XVII. századi török levelekből a témánkat érintő következtetést levonni? A kiváltságok vonatkozásában nem, hiszen az oszmán uralom nem ismerte el a „régikiváltságok” által adományozottakat. A török levelek tartalmi változatossága az, ami az első pillanatban feltűnik. A száznál több levél 21 kérdéskört érint, kezdve attól, hogy kell-e passztormát adniuk a tolvajok megölésének, vagy a templom felújításának engedélyezéséig. Ebből az is kiderül, hogy a hódoltságban az élet igen „bonyolult” volt, sok mindenhez kellett engedély, sok minden ellen védelem, de voltak típusengedélyek és típusúltások, amelyek a többihez képest sokszoros gyakorisággal fordultak elő. Ezek részben az egyes esetek gyakoriságát, részben pedig a török igazgatás működését mutatják be. Az alábbiakban egy, a török levelekben leggyakrabban előforduló típusúgy lefolyását mutatom be:

1637 októberében a *szolnoki szandzsákbég* kérdésére a *budai pasa* a *szultán* nevében engedélyezte a jászágóknak („Jászberény városa és más azon a vidéken levő falvak”), hogy – ha a nádortól engedélyük van – elfoghassák és megölhessék a rablókat. 1638 februárjában a *hatvani bég* adott e tárgyban további engedélyt, amelyet néhány nap múlva a *hatvani kádi* ki is hirdetett. Időközben azonban új pasát neveztek ki Budára, aki egy újabb levélben utasította – ezúttal – az *egri pasát*, hogy az is állítson ki a berényieknek engedélyt a rablók megölésére.

Az egri pasa nem volt rest, és feljebbvalója parancsának engedelmeskedve 1638 novemberében kiadta a levelet. Ebben az egy konkrét ügyben tehát 5 helyről szereztek be a berényiek engedélyt, hogy aztán fél esztendő múltán újból kezdődjön az egész előlről, és a sűrűn változó török tisztségviselők mindegyikétől legyen éppen érvényes engedélye, rendelete, tiltása a városnak.

A dolgozat bevezetőjében hivatkozott két forráskiadványban publikált iratok sora azt mutatja, hogy a tizenöt éves háborúban elpusztult terület elfutott és idegenben megmaradt népessége, máshonnan származó jövevényekkel kiegészülve, az 1610-es években visszatért és újraszervezte mezővárosi, falusi közösségeit. E nagy feladat elvégzése után az 1620-as évek elejétől már arra is jutott energiájuk, hogy a megelőző század folyamán már majdnem feledésbe merült kiváltságait a rendi országgyűléssel és a királlyal a kornak megfelelő új értelmezésben elfogadtassák, a XVII. század későbbi évtizedeiben pedig sorra meg-

újítottassák. Az a tény, hogy a kiváltságok megújításának 1622-ben kezdődő sorozata az országgyűlésekhez kapcsolódik, méghozzá azokhoz az országgyűlésekhez, amelyeken a királyi Magyarország legfelsőbb politikai vezetésében bekövetkezett változások zajlottak, arra utal, hogy a terület megbízottai, képviselői az országgyűléseknek helyet adó városokban jelen voltak (még ha az országgyűlésen mint paraszti rendűek nem is lehettek jelen), és a megfelelő időpontban tudtak az újonnan kinevezett tisztségviselőnél fellépni, a régi kiváltságokra új, személyes garanciákat kapni. A kiváltságok biztosította gazdasági és politikai lehetőségeket a jázsági elit tehát célszerűen használta fel, jól élt a nagypolitikai által kínált lehetőséggel. A török levelek segítségével azt is igazolhattam, hogy a jázságiak az egész életüket átfogó stratégiaként körületekintően és következetesen alkalmazták a kiváltságmegerősítések, a tiltások és az engedélyek „gyűjtését”, annak érdekében, hogy szerencsésen és sikeresen gyarapodhassanak közösségeik. Az így elért eredményeik visszahatottak a közössé-

gi tudatra, és közreműködhettek a „jász öntudat” kialakításában.

Jegyzetek

- 1) Pintér Jenő é.n., Hegyi Klára 1988.
- 2) Szentpétery, 1961. 247. p.
- 3) Magyar törvénytár 1514/23. tc., valamint Werbőczy III. rész 25. cím. (A későbbiekben is az itt idézett kiadást használok, de külön nem hivatkozom rá)
- 4) Pintér J. é.n.
- 5) 1328-ban XXII. János pápa eltiltotta a magyarországi főpapokat attól, hogy az „újonnan megtérített kúnokat, alachokat és sclavokat” egész tized követelésével a megtéréstől visszaretentsék. Gyárfás III. 469–70. p. 15. sz. okl.
- 6) Ember Gy. 1982. 513. és 524. p.
- 7) Monumenta rusticorum...
- 8) Varjas B. 1987. 92–3. p., Magyar levelestár 1988. 81. p.
- 9) OL. E. 41. 1632/30. A „pecsétetes levél szövegét (Ináncsy János nevének hibás olvasatával) és fotóját közli Botka J. 1988. 260–1. p.
- 10) Megfelelő források – harmincadjegyzékek – hiányában nem tudjuk megállapítani, hogy az o.gy.-en hozott törvény, vagy pedig a privilegium volt az „erősebb”.

A Hármas kerület egykori székháza Jászberényben